

Kritik og debat

ORLA LEHMANN'S ERINDRINGER

DEN 26. november 1870, to måneder efter Orla Lehmanns død, skrev A. F. Krieger i sin dagbog:

»Folkeforeningens Mindefest for Lehmann. H. Hage holdt Talen, utilbørlig lang, tilsyneladende utilstrækkelig forberedt, og uden psykologisk Charakteristik. Den sidste Mangel er vel hos Hage ulægelig . . . Hage, som har faaet Lehmanns Optegnelser, bør nu saa snart som muligt udgive, hvad der kan offentliggøres. Hertil hører:

- 1) Hans Optegnelser om hans Ungdom, omtrent til 1834, hvortil den norske Reise slutter sig.
- 2) Berlin. London. Februarbevægelsen.
- 3) Hans Taler og Afhandlinger. Den om det græske Kongevalg kan ikke meddeles.

Reinhard skal skildre Lehmann for Folkeforeningen, saa Hages Foredrag vil ikke af den blive udgivet«.

Hother Hage, som 1859 var blevet byfoged i fødebyen Stege, og herredsfoged på Møn, var den, Lehmann havde ønsket skulle gennemgå og tage bestemmelse om udgivelsen af hans efterladte skrifter. Om Krieger, der maj 1870 var indtrådt i ministeriet Holstein, skriver han i sit forord til 1. del, april 1872: »Ved Arbeidets Udførelse har Justitsminister Krieger med stor Redebonhed bistaaet mig, og ydet saare værdifulde Bidrag til Opgavens Løsning«. Krieger havde allerede før Lehmanns død som formand for Den danske historiske Forening 1857–70 vist interesse for Lehmanns optegnelser. Da han 15. marts 1868 havde modtaget Lehmanns »Brev om Martsdagene 1848 til Redaktøren af Historisk Tidsskrift« skrev han 3. april i sin dagbog, antagelig efter en forespørgsel om, hvorvidt Lehmann havde andre optegnelser om martsdagene: »Lehmann ordner sine Memoirer paa en noget ensidig, men meget practisk Maade. Han samler sine Taler, og binder dem sammen med smaa forklarende Indledninger. Saaledes har han nu omtrent 50. Deriblandt »Martsprogrammet« (efter hans daværende Fuldmægtig Jørgensens Optegnelser)«.

Krieger må have set Lehmanns papirer, inden de blev overgivet Hage. Hans liste i 3 punkter angiver formentlig, hvad han havde fundet væsentligt. Måske har han til de under 1) nævnte ungdomserindringer henregnet skildringen af København i Lehmanns studentertid: »Kjøbenhavn i Frederik VI's Dage«. Foruden disse fandtes optegnelser om Lehmanns rejser, hvoraf Krieger nævner den norske. Han synes ikke at have været opmærksom på, at Lehmann i 1865, efter et gensyn med Norge, havde udgivet »Norge og Nordmændene. Reiseerindringer fra 1836 og 1865«. Også de under 2) nævnte optegnelser »Berlin. London«, der omhandler den diplomatiske rejse 1848, må nærmest karakteriseres som rejseerindringer, ligesom »Februarbevægelsen«, der formentlig er identisk med »Den franske Revolution 1848«, i lighed med »Norge og Nordmændene« har tilknytning til rejseoplevelser. Punkt 3) omfatter den samling af taler, der skulle træde i stedet for egentlige politisk-historiske memoirer. Den indeholdt også enkelte tidligere trykte afhandlinger, eller brudstykker af sådanne, fra Lehmanns ungdom, og en senere, trykt i Nordisk Universitets Tidsskrift 1861 under titlen »Den svensk-norske Hjælp 1848.« Den af Krieger under 3) nævnte om det græske kongevalg hørte derimod ikke til samlingen.¹

Som berørt i en tidligere afhandling, H.T. 12. rk. III, s. 83 med note 1-3, havde Lehmann på et vist tidspunkt skrevet forord til et værk med titlen »Bidrag til Danmarks indre Historie i den sidste Menneskealder, et Udvalg af Taler, Afhandlinger og Breve (ledsagede af orienterende Indledninger)«. Det indledes således: »Da jeg ved Udgangen af 1863 var udtraadt af Statens Tjeneste, besluttede jeg at bruge min overflødige Fritid til at udføre et længe næret Forsæt, af mit Livs Erindringer at op-

¹ I Orla Lehmanns privatarkiv i Rigsarkivet beror, under C 1, et manuskript »Den græske Thronfølgesag«, der formentlig er identisk med den af Krieger nævnte afhandling, jfr. f.eks. Dagbøger VIII (1), s. 135. Der findes også et udkast dertil. Et andet renskrevet manuskript om »Unionen mellem Norge og Sverige« er formentlig det foredrag, Lehmann holdt i Folkeforeningen i to møder november og december 1868. Det ses ikke trykt. Et tredje manuskript om »Opløsningen af Norges Forening med Danmark« er ikke i Lehmanns hånd. Beretningen om »Ministerskiftet i 1863« med tillæg »Det holstenske Ministerium«, meddelt af Aage Friis i 1937, H.T. 10 rk. IV, beror nu i Lehmanns arkiv under C 20. Manuskriptet er påtegnet romertallet XII, hvilket gav Friis anledning til den antagelse, at det havde været tanken at optage beretningen som afsnit i pieceen »Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke«. Det er dog mere sandsynligt, at den har været tænkt optaget i »Efterladte Skrifter«, men at Krieger, i hvis besiddelse manuskriptet var indtil 1885, har fundet det uegnet til udgivelse for tiden. Manuskripterne til »Amtmandskabet i Veile« og »Frederik VII's Besøg i Veile«, meddelt af Julius Clausen i »Af Orla Lehmanns Papirer« (nr. 42 og 57), findes i Lehmanns arkiv under C 15. Førstnævnte har oprindeligt været overskrevet »Mit tyske Fangenskab« og har åbenbart dannet indledning til beretningen herom. Efter ændringen af overskriften synes det at have været tanken at fortsætte skildringen, idet indledningen har fået betegnelsen »De tre første Maaneder« (atter overstreget) og fortsættelsen »Min Fængsling«. Sidstnævnte findes under C 1.

tegne, hvad jeg troede kunde have almindeligere Interesse . . . at efterlade den fremtidige Historieskrivning et Indlæg, der kunde vidne om, hvorledes vi havde opfattet disse Tildragelser, og hvad vi havde tilsigtet med vore Bestræbelser. – Under Forberedelsen til dette Arbejde fandt jeg imidlertid, at jeg om de fleste og vigtigste af disse Ting allerede havde udtalt, hvad jeg kunde have at sige, og at jeg altsaa ved et strengt Udvalg deraf vilde kunne undgaa Faren for at tale for meget om mig selv og for at blande blegnede Erindringer sammen med Betragtninger fra en helt anden Tid.²

Hermed kan sammenholdes indledningen til »Den franske Revolution 1848« (Efterladte Skrifter, 2. del, s. 1–2), der synes skrevet allerede i Vejle (manuskriptet findes ikke blandt Lehmanns papirer): »Det er mit Haab, at jeg ved at fortælle mit Levnetsløb vil finde Anledning til at yde enkelte Bidrag til mit Lands nyeste Historie; men med fremmede Lande agter jeg kun at befatte mig leilighedsvis, og kun forsaavidt de i dem forefaldne Begivenheder staa i umiddelbar Berøring med vore egne Anliggender. En Undtagelse tror jeg imidlertid at burde gjøre med Hensyn til den franske Revolution, fordi min egen Vej har ført mig forbi dens Udspring faa Øieblikke, forinden dens voldsomme Vande brød alle Dæmninger, men især fordi jeg senere blev Øienvidne til den forfærdelige Kamp, hvori den fandt sin Afslutning. Min Hovedgrund er dog, . . . at den, som vil forstaa det mærkelige Aar 1848, maa studere det i Frankrig«.

Dette synes at være optakten til en fuldstændig skildring af det mærkelige år, omfattende ikke blot Lehmanns rejser, men også de historisk mere interessante begivenheder imellem og efter dem. Det blev imidlertid kun til en skildring af de fire rejser: De to overvejende private, hvortil der hentydes i »Den franske Revolution«, nemlig Italiensrejsen med den syge hustru, der brat afbrødes ved efterretningen om Christian VIII's død – Lehmann rejste hjem over Paris, som han passerede kort før februarrevolutionens udbrud – og det senere besøg i Paris i juni-juli, hvor han sammen med hustruen, der nu for sit vedkommende var på hjemvejen, oplevede juniopstanden og bagefter aflagde besøg hos Lamartine og Bastide. Og de to mellemliggende embedsrejser, til Berlin og London i marts-april og som regeringskommissær i Jylland i maj. Disse skildringer er naturligvis ikke uden historisk interesse, og hører i høj grad med i en levnedsbetragtning, ligesom ungdomserindringerne, der afsluttes med rejsen over Nordtyskland til

² Med udtrykket »udtraadt af Statens Tjeneste« sigtes til, at Lehmann, der havde forladt amtmandsembedet i Vejle ved indtrædelsen i ministeriet Hall i efteråret 1861, ikke overtog nyt embede ved dets fald. Om hans helbredstilstand ved indtrædelsen i ministeriet, se Neergaard i »Under Junigrundloven« II (1) s. 495. I den sidste del af ministeriets levetid var han sengeliggende, jfr. hans egne bemærkninger i »Minister-skiftet i 1863«, H.T. 10. rk. IV, s. 289, 294 og 296.

Berlin 1833-34, og rejsen til Frankrig og Italien 1842-43, der afsluttes med forlovelsen (Lehmann kalder den »Den større Rundreise, som jeg siden 1834 havde havt tilgode«, åbenbart fordi den af onklen skænkede rejse 1833-34 var blevet afbrudt i utide ved moderens død). Men de efterlod væsentlige huller.

Begrundelsen i forordet for at undlade at udfylde dem synes ikke overbevisende, ialfald ikke for 1848's vedkommende. Selvom Lehmann til hvad han »allerede havde udtalt«, medregnede borgerrepræsentanternes adresse, kongens svar til den slesvig-holstenske deputation og konseilspræsidentens åbningstale til den grundlovgivende rigsforsamling, og henlagde dem til sit udvalg sammen med talerne på de to Kasino-møder, alt forsynet med kortfattede »orienterende indledninger«, kunne det ikke blive nogen fyldestgørende erstatning for egentlige erindringer om begivenhederne efter hjemkomsten fra Italien – og navnlig ikke om grundlovsforhandlingerne.³ Bedre kunne denne, af Krieger som »noget ensidig« betegnede form for memoirer – der måske nok var »meget praktisk«, men dog forbundet med betydeligt arbejde, fordi hele stoffet blev revideret, ofte med stor frihed – dække tiden før 1848 og navnlig, når memoirerne skulle udstrækkes hertil, tiden efter.⁴

³ Udover »Til Rigsforsamlingen« var i udvalget optaget en tale »For Grundloven«, der angaves holdt ved en politisk fest i Vejle 1861, men i virkeligheden var en revision og kombination af to taler, trykt og udgivet af Lehmann 1861 i samlingen »Imellem Sessionerne. Et par Leilighedstaler af Orla Lehmann«. (Det drejer sig om talerne I og V, hvoraf den første er den i sin tid meget omtalte »Skaal for den danske Rigsdag« 29. marts 1860, på et tidspunkt, kort efter det Rotwittske intermezzo, da Lehmann følte sig som tilskuer, fordi han på grund af sygdom ikke havde kunnet deltage i rigsdagens arbejde i samlingen 1859/60. Den indeholder ikke, som man har troet, udtrykket »Den plebeiske Aands onde Instinkter«, se herom Neergaard II s. 271, og iøvrigt heller ikke nogen kritik af grundlovens repræsentationssystem, Neergaard I s. 807-08). I kommentaren til denne »tale«, Efterladte Skrifter 4. del s. 78, hedder det: »Da jeg ikke var Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling, har jeg ikke havt Anledning til i Almindelighed at udtale mig om Grundloven, i hvis Tilblivelse og i hvis Udarbejdelse jeg havde taget virksom Del . . .«.

⁴ Talerne »Om Fællesforfatningen (September 1855)« og »Fællesforfatningen af 18de Novbr. 1863 (I Rigsraadet 1863)«, Efterladte Skrifter 4. del I og V, er rene konstruktioner. Hvad angår tiden før 1848 undrer man sig over, at den berømte 28. maj-festtale 1842 om opgivelsen af Holsten (den gamle tunge sten), og talen i Roskilde om stænderkomiteer samme år, ikke er medtaget. Måske har Lehmann ikke holdt af at tænke derpå. Ialfald havde han senere mange gange grund til at fortryde sine ord i førstnævnte om at skrive blodigt bevis på visse folks ryg, jfr. omtalen i Efterladte Skrifter 2. del s. 198 af Bunsens disken op med »den gamle Løgn« om »hvad jeg – som ung Kandidat og ved et Middagsgilde – for mange Aar siden skulde have yttret«. Ploug aftrykte talen »Danmark til Ejderen« som tillæg til 4. del af Efterladte Skrifter. Krieger skrev i sin dagbog 29. december 1878 i Anledning af Thorsøes bog om Chr. VIII's regeringstid: »Skildringen af 1842 giver ny Anledning til at beklage, at Hage-Ploug ikke havde optaget flere af Lehmanns Stænderforedrag, end han selv udpegede, f. Ex. i Stændercomité-sagen«. Lehmanns ikke benyttede manuskript: »Til mine Vælgere« er aftrykt hos Julius Clausen (nr. 18).

Da forordet blev skrevet, synes det at have været tanken, at udvalget ialfald ikke skulle udstrækkes udover Lehmanns »udtræden af statens tjeneste«. Man kunne ligefrem tro, at forordet var skrevet kort tid derefter, inden efterretningerne fra Wien den 1. august 1864, siden krigen og tabet af Sønderjylland, der gik Lehmann så nær til hjerte, ikke omtales med et ord.⁵ Dette er dog ikke sandsynligt – selvom man forudsætter at forberedelserne til udførelsen af det »længe nærede forsæt« har været meget kortvarige og at forsættet er blevet opgivet meget hurtigt, f.eks. allerede straks efter Fengers den 31. marts 1864 daterede kritik af udkastet til beretning om ministerskiftet. Lehmann kan næppe i løbet af få måneder have fuldført blot den væsentligste del af udvalget. Bemærkninger i skriftet »Norge og Nordmændene« tyder også på, at Lehmann endnu efter opløsningsvalget til rigsrådets folketing maj 1865 har befundet sig på forberedelsens stadium. Kapitlet »Gjensynet« begynder således: »Beskjæftigelsen med det ovenstaaende Arbeide havde hos mig vakt en saa stor Lyst til at gjensee Norge og mine derværende Venner, at jeg da mit Helbred tillod og fordrede en lille Reise, strax efter Slutningen af Rigsraadets Møde drog derop i August 1865«. Og i indledningen til hele værket, dateret 15. oktober 1865 og tilegnet Schweigaard, tales der om, at arbejdet var begyndt i den tanke, at det først skulle se dagens lys efter forfatterens død, »tilligemed andre Optegnelser, ved hvilke jeg søger at udfylde min nuværende overflødige Fritid«.

Snarere må man antage, at vendepunktet ligger efter forfatningskampens afslutning, og at hovedstammen af udvalget af taler og afhandlinger er blevet til i 1867. Forordets tavshed om krigen og dens ulykkelige følger kan forklares ved, at Lehmann har anset sin udtræden af statens tjeneste ved ministeriet Halls fald som et slutpunkt, om ikke for sit politiske liv så dog for den del deraf, han fandt grund til at efterlade historieskrivningen et bidrag til. De lejlighedstaler og foredrag fra tiden efter krigen, som samlingen er blevet suppleret med, åbenbart efter at forordet var skrevet og måske efter at tanken om en udgivelse i levende live var opgivet, har ikke meget med forordet at gøre (udvalget slutter med en nekrolog over Schweigaard 1870) – og det er bemærkelsesværdigt, at Lehmanns initiativ i forfatningsspørgsmålet og deltagelse i forfatningskampen, sålidt som dennes udfald, end ikke er omtalt i kommentarerne dertil.⁶

⁵ Manuskriptet til forordet, der blev trykt som tillæg til 4. del af *Efterladte Skrifter*, er bortkommet sammen med alle øvrige manuskripter til 4. del. Det er så meget mærkeligt, at samtlige manuskripter til 3. del er bevaret. Det manuskript til »Det gamle Mellemværende mellem Dansk og Tydsk«, der findes i arkivet, er ikke trykmanuskriptet til 4. del XII.

⁶ Der hentydes til piecen »Om Aaragerne til Danmarks Ulykke« i kommentaren til et foredrag i Dansk Folkeforening december 1865 »Om Personalunionen« (Efter-

Derimod er det sandsynligt, at de fleste af de bevarede første erindringsudkast er skrevet i tiden efter beretningen om ministerskiftet.⁷ Det gælder navnlig »Reiser til Italien og Frankrige i Aaret 1848«, der også medtager rejsen til Paris i juni. Efter slutningen af skildringen af Italiensrejsen: »Fredagen d. 18 Februar ankom jeg til Kjøbenhavn. Min første Opgave var naturligviis at orientere mig i de midlertidigen indtrufne Begivenheder«, følger en fortsættelse, hvoraf fremgår, at det var Lehmanns agt at skildre de historiske begivenheder efter hjemkomsten: »Forinden jeg imidlertid gaaer over til at fortælle om disse Tildragelser, der have en almindeligere, historisk Interesse, vil jeg i dette Afsnit, der nærmest vedkommer mit private Liv, endnu tilføie nogle Ord om den Reise til Paris, jeg i den paafølgende Juni Maaned foretog for at hjembringe min Hustru«. Også udkastet »(Min) Diplomatisk Reise i 1848« (ordet »Min« er overstreget og d rettet til D) synes at stamme fra denne tid. I tilslutning til en bemærkning i slutningen af

ladte Skrifter 4. del VIII s. 122): »Det maa være mig tilladt her at nævne, at jeg, skjønt bøjet af sjælelige og legemlige Lidelser, ydede mit Bidrag til at bringe Folket til Besindelse og til atter at samle de forsagte og adsplittede Kræfter ved Udgivelsen af et politisk Skrift, hvis Modtagelse vidner om, at det var et Ord i rette Tid«. Piecen kom i 8 oplag december 1864-januar 1865. Iøvrigt nævnes kun stiftelsen af Folkeforeningen sammen med Krieger, Hall og Bille: »I Rækken af disse Bestræbelser indtager dog Stiftelsen af »den danske Folkeforening« ... den første Plads ...«, jfr. Bille i Bricka's »Dansk Biografisk Lexikon« X (1896) s. 178: »Han var efter disse Sorgens Dage bleven en gammel Mand. Han undlod ikke at tage Del i ethvert Arbejde for at styrke Nationens Mod under de haarde Slag og for at støtte vore voldførte slesvigske Brødre; navnlig som Formand for »Dansk Folkeforening« virkede han utrættelig for disse Formaal«. Om Lehmanns stilling til tilbageslaget, voldgiftsforslaget, fredspreliminærerne, og fredstraktaten, såvelsom om hans initiativ i forfatningsspørgsmålet, må oplysning søges andetsteds, se Neergaard II (2) s. 1069, 1339, 1449, 1534, 1538 ff., 1585 ff. og 1673. Før opløsningsvalget til det ny rigsråds folketing maj 1865 udgav Folkeforeningen det af folketinget forkastede grundlovsforslag med en erklæring af H. A. Kryger og indledende bemærkninger af Lehmann. I samme måned udgav Arbejderforeningen et foredrag af Lehmann om »Det Tydske i Danmark«, senere udførligere gentaget i Folkeforeningen 1868 som »Det gamle Mellemværende mellem Dansk og Tydsk«.

⁷ Foruden de i note 1 nævnte udkast findes blandt Lehmanns papirer følgende, der har et lignende udseende som »Ministerskiftet i 1863«: »Min første Ungdom 1810-33«, »Reisen til Berlin 1833«, et manuskript, der begynder således: »I Sommeren 1836 foretog jeg en Reise til Norge ...«, »Reise i Frankrig og Italien 1842-43« (slutningen af dette mangler), »Reiser til Italien og Frankrige i Aaret 1848« og »(Min) Diplomatisk Reise i 1848«. De to sidstnævnte findes ligesom »Min Fængsling« under C 1 i Orla Lehmanns arkiv, medens de fire førstnævnte var blandt papirer, som først i 1964 kom til Rigsarkivet og blev registreret som »Orla Lehmann og hustru Marie, f. Puggaards arkiv«. Det vil i det følgende blive betegnet som arkiv II. »Min første Ungdom 1810-33« og »Reisen til Berlin 1833« er senere blevet sammenarbejdet til et stærkt udvidet og rettet manuskript »Min Ungdom 1810-34«, der danner grundlag for det endelige. Udkastet vedrørende Norgesrejsen 1836 har været benyttet ved udarbejdelsen af »Norge og Nordmændene«, hvorom intet andet findes i arkiverne.

forrige udkast: »Naturligviis benyttede jeg mit Ophold i Paris til et Forsøg paa at gjøre mit Land lidt Nytte; men Fortællingen derom vil finde en mere passende Plads paa et andet Sted«, hedder det i slutningen af sidstnævnte (efter en hentydning til, at grev Knuth havde ønsket, at L. fra London tog til Haag): »Derimod gjorde jeg i Juni en kort Reise til Paris. Dette skete i et privat Øiemed og er derfor blevet omtalt i en anden Forbindelse; men det er en Selvfølge, at jeg søgte at benytte Leiligheden til ogsaa at gjøre politisk Gavn. Jeg indskrænkede mig derfor ikke til at meddele vor Gesandt, Greve Moltke, og Generalconsul Delong . . . men lod mig af dem præsentere for Chefen for den executive Commission, Lamartine, for Udenrigsministeren Bastide og for Chefen for det politiske Bureau . . .«

Færdiggørelsen af erindringerne synes at være sket efter brevet af 15. marts 1868 om martsministeriet. Dette, der formentlig blev fremkaldt af Krieger som supplement til O. Müllers beretning,⁸ danner for såvidt et nyt vendepunkt, som derved (og ved den »i Tidsskriftets VI Binds 1ste Hefte optagne Beretning af afdøde Geheimeraad Bang«, hvortil Lehmann henviser) et væsentligt hul i skildringen af 1848 var blevet udfyldt. Noget tyder på, at det har givet Lehmann lyst til ikke blot at færdiggøre erindringerne, men at fuldstændiggøre skildringen med afsnit, bl. a. om grundloven. Ialfald findes blandt Lehmanns papirer et blad, overskrevet »Program 1848«, af følgende indhold: »Reise til Italien og Frankrige (hjem over Paris) – Martsministeriet – Diplomatisk Reise (Hjemreisen Paris) – Regjeringskommissær i Jylland – Krigen – Den svensk-norske Hjælp – Vaabenstilstanden – Grundloven«. Det vil bemærkes, at »Reise til Italien og Frankrige« nu optræder i enkelttal, åbenbart fordi Lehmann har fundet den i udkastene foretagne deling af junirejsen i en privat og en mere »embedsmæssig« del uheldig og nu ment, at den bedre i sin helhed kunne hægtes på den diplomatiske rejse.⁹ Den er stadig fundet for »lille« til selvstændig behandling, men i den endelige udformning fik den, som naturligt er, sit eget kapitel »Paris« ved siden af »Italien«. Lehmann nåede ikke at opfylde dette »Program«, men kun at færdiggøre rejseerindringerne sammen med ungdomserindringerne. De sidste blev renskrevet i hans næstsidste leveår 1869.

⁸ Jfr. Kriegers dagbog 7. marts 1868: »Jeg meddelte O. Müller Regenburgs og mine Bet. med Hensyn til hans Beretning om Martsdagene. Han tog ret taaligt imod det. Navnlig fandt han sig i at udslette Lehmanns Forklaringer om »Fortvivlelsens Selvhjælp«, og om, hvorlunde han vilde havt Borgerrepræsentanterne til at erklære sig i Permanens på Slottet, hvis Kongen ikke havde bestemt sig til en ny Politik. – Jeg tænker, vi faae fra Lehmann en Fremstilling af Plessens Andeel i Martsdagene . . .«

⁹ Tilføjelsen »Hjemreisen Paris« i parentes efter »Diplomatisk Reise« må sigte til hustruens hjemrejse. Lehmann har næppe som Julius Clausen i »Af Orla Lehmanns Papirer« s. 110 indledningen, jfr. s. 112 note 2, troet, at han rejste hjem fra London over Paris!

Brevet om martsministeriet blev henlagt til udvalget af taler og afhandlinger, sammen med afhandlingen om den svensk-norske hjælp, hvilket kan have givet stødet til medtagelsen af andre bidrag fra tiden efter krigen.¹⁰

Hage synes ikke at have været i tvivl om, at han burde udgive udvalget, som det forelå. Han nævner det først i sit forord: »De Skrifter, hvis Udgivelse paabegyndes med nærværende Del, falde i tvende Hovedgrupper. Den ene omfatter enkelte *Afhandlinger*, der tidligere have været trykte, samt et Udvalg af *Taler*, vedrørende vigtige Spørgsmaal. Disse havde Lehmann gennemgaaet og bearbejdet med den Bestemmelse, at de skulde udgives: de vare færdige fra hans Haand. – Den anden Hovedgruppe er: *Livserindringer* . . .«

Det kan ikke siges, at disse ord giver nogen klar karakteristik af de to grupper, udover at den første bestod af skrifter, som Lehmann selv havde udsondret og færdigbehandlet med henblik på udgivelse. Men så meget synes klart, at det var Hages hensigt på dette punkt at respektere Lehmanns »Bestemmelse«. Det havde da været både nemmest og medført større klarhed, hvis udgivelsen var begyndt dermed, ledsaget af Lehmanns eget forord. På den anden side udgjorde ungdomserindringerne, der også forelå fuldt færdige fra Lehmanns hånd, et naturligere udgangspunkt, og de havde i langt højere grad nyhedens interesse. De var nu opdelt i seks afsnit: »Min Slægt«, »Min Barndom«, »Universitetet«, »Studentertilivet«, »Nordtyskland« og »Berlin«.¹¹ Når Hage valgte at begynde udgivelsen hermed og med det øvrige udenfor udvalget liggende materiale, under overskriften »Livserindringer«, burde han blot have gjort det klart, at man ikke deri skulle vente at finde egentlige politiske memoirer.

Hvad der fik plads i 1. del, udover ungdomserindringerne og »Kjøbenhavn«, var kun de to Italiensrejser. Medtagelsen af den første var noget problematisk, bl. a. fordi der her kun forelå et foreløbigt, meget mangelfuldt udkast: »Reise i Frankrig og Italien 1842–43« (jfr. note 7). Hage ses at have markeret en del omflytninger deri med følgende anvisning til trykkeriet: »Omflytninger No. 1–32 bedes nøie iagttagne. Paa Grund af dem udbedes de Ark, der omfatte Frankrig paa engang i første Korrektur«. Derimod var udkastet »Reiser til Italien og Frankrige

¹⁰ Ordet »Breve« i titlen sigter næppe til brevet af 15. marts, jfr. note 23 om brevene til Times. Tallet 50 i Kriegers dagbog 3. april kunne tyde på, at Lehmann inden sin død har ryddet ud i samlingen. Der er dog snarere tale om en skrive- eller læsefejl for 30.

¹¹ Trykmanuskripterne til de fem første afsnit, hvoraf de fire første bærer årstallet 1869, beror i arkiv I, dog findes enkelte sider, derunder indledningen til »Studentertilivet«, i arkiv II. Slutningen af »Studentertilivet« i arkiv I synes af Hage hentet fra det i note 7 nævnte manuskript »Min Ungdom 1810–34«, der delvis er pagineret. Hage har anvist placeringen ved påskriften: »Her inds. vedl. p. 43–50« (svarende til Efterladte Skrifter 1. del s. 73–79). Trykmanuskriptet til sjette afsnit »Berlin« findes ikke.

i Aaret 1848« afløst af nøje gennemarbejdede manuskripter »Italien« og »Paris«, der må antages renskrevet omtrent samtidig med ungdomserindringerne. »Paris«, der også afløste slutningen af »Diplomatisk Reise i 1848«, blev udskudt til 2. del sammen med »Den franske Revolution 1848«, hvortil »Paris« henviser.¹²

Tilsyneladende har det været Hages hensigt i 1. del også at optage Norgesreisen 1836 på grundlag af det i note 7 nævnte udkast. I hans forord hedder det: »Til Erindringerne, der slutte med 1834, knytter sig nærmest et Afsnit, der er trykt under Titel af: »Norge og Nordmændene. Reiseerindringer 1836 og 1865«. Herefter følge: »Reise i Frankrig og Italien 1842-43« og »Reiseerindringer fra 1847 og Begyndelsen af 1848«.»¹³ Resten af Erindringerne vedrører navnlig 1848 efter Christian VIII's Død og 1849«. Han synes først efter tilrettelæggelsen af 1. del at være blevet opmærksom på det trykte skrift, hvilket måske forklarer, at 1. del kun blev et lille hæfte på 233 sider. Iøvrigt synes også Ploug at have overvejet optagelse af skriftet. I hans forord til 4. del hedder det: »At hans fortrinlige Skrift »Norge og Nordmændene« ikke har kunnet medtages, beklager jeg; skulde hans Skrifter imidlertid opleve andet Oplag, vil det mulig kunne ske«.

Som bekendt oplevede Lehmanns Skrifter, hvis enkelte bind ikke kunne købes særskilt, ikke 2det oplag, skønt navnlig 1. del vakte opmærksomhed. Det gjaldt især skildringen af København i Lehmanns studentertid. En måned efter bindets fremkomst bragte »Dagens Nyheder« (12. juni 1872) en del af skildringen som »feuilleton« med bemærkning, at den »til sin stofflige Interesse knytter den, at opfriske Minde om en af vore mest elegante og formfuldendte Prosaister«. Og ligefrem sensation kom der til at stå om skildringen, da H. P. Holst blev så forarget, at han bragte en imødegåelse i juninummeret af sit tidsskrift »For Romantik og Historie« (18. bind, 1872, s. 643 ff.). Denne, som havde til overskrift: »Var det virkelig saa slemt? Et Indlæg mod Orla Lehmanns »Kjøbenhavn i Frederik den Sjettes Dage««, kaldte atter Topsøes »Dagbladet« frem til en anmeldelse (25. juni 1872), hvori Lehmanns skildring betegnes som »et lille Mesterstykke af kulturhisto-

¹² Trykmanuskriptet til »Paris« beror i arkiv I, hvorimod det til »Italien« findes i arkiv II. Begge er skrevet med Lehmanns hånd og bærer samme præg som de tilsvarende til ungdomserindringerne. De er dog ikke forsynet med årstal. Manuskriptet til »Italien« slutter rigtigt med, at Lehmann ankom til København den 18. februar. (Datoen 13. februar i Efterladte Skrifter 1. del s. 204 beror på en læse- eller trykfejl). Manuskriptet til »Kjøbenhavn«, der ligeledes findes i arkiv II, synes skrevet omtrent samtidig med de andre, som det ganske ligner. Det indledes således: »Der er nu, da jeg skriver dette, allerede forløbet over 40 Aar siden jeg blev Student«. Lehmann blev student 1827.

¹³ Hage har åbenbart fundet overskriften »Italien« for snæver, da hjemreisen fandt sted over Paris. Han endte dog med at respektere Lehmanns overskrift.

risk Pennetegning . . . som vi til Trods for vor kgl. Hofdigter Etatsraad H. P. Holsts Antikritik tillade os at ansee for troværdig«. I anmeldelsen, der indledes og sluttet således: »Det er en fortrinlig Bog, Orla Lehmann har efterladt det danske Publikum i sine Erindringer . . . den alene vilde skaffe Lehmann en høj Rang blandt vore Forfattere . . .«, hedder det iøvrigt: »Lehmann var jo ikke fri for at være en Bekræftelse paa Gøthes: Nur die Lumpen sind bescheiden, og Mange vilde maaske troe, at hans Memoirer for en stor Del vare en historisk-politisk Skildring af, hvad han selv havde udrettet og villet udrette. Det ere de slet ikke. Den Lehmann, som træder frem af »Erindringerne«, er en ung, højt-begavet, livfuld, men tillige meget elskværdig Mand, som fører os om i sine Omgivelser, gaaer rundt omkring til sine Venner og Bekjendte og skildrer dem Alle med faa, levende og i Reglen baade træffende og humane Træk . . .« Anmelderen kunne jo ikke vide, at Lehmann havde opgivet at skrive politiske erindringer, bl. a. for at undgå at tale for meget om sig selv.

Selv Holst kunne ikke tilbageholde en glæde over Lehmanns ungdoms-erindringer. Rejseerindringerne fra Italien var han mindre begejstret for: »Hans første Reise i Italien er flygtig og efterlader intet Billede, desto interessantere er hans anden italienske Reise . . . Hele denne Skildring er fuld af Liv og Varme og bæres af en Følelse, der baade er sand og berettiget, selv om en god Smag nok kunde have Et og Andet at indvende imod den Form, hvori den udtaler sig, og hist og her maa finde Udtrykket mere søgt og pretieust end simpelt og naturligt. Dette er overhovedet den Svaghed, der klæber ved Lehmanns Stil i det Hele . . .«

Hage, der ellers var godt tilfreds med den modtagelse, 1. del havde fået, skrev i den anledning 27. juni (to dage efter anmeldelsen i Dagbladet) til Krieger: »Saavidt jeg har kunnet mærke, have selv strenge Dommere været ret tilfredse med første Del. Klippesystemet har jo altid sine Vanskeligheder. En Forfatters Eiendommelighed er stundom saa nær knyttet til hans Feil, at man ved altfor meget at se paa de sidste skader den første. Naar alle Kritikere efter deres individuelle Anskuelser skulde plukke en Forfatter, vilde han ofte blive for stærkt afklædt. Jeg anser det derfor som en Pligt ikke at spørge om hvad jeg selv vilde have skrevet, men hvad Forf. efter sin Individualitet maa ønske frem. Maaske gaar jeg for vidt i saa Henseende; men hidtil ere vi jo komne taalelig godt ud af det ved at samarbejde i den Sag, og jeg stoler, oprigtig talt, mere paa Dem end paa Enkelte, der opstilles som Smagsdommere, men som gjerne ville iføre andre Forfattere deres egne Klæder« (jfr. ndfr. s. 169 med note 19a).

Hage, hvem Lehmann formentlig havde bemyndiget til at bruge saksen, ialfald overfor de arbejder, han ikke selv havde bestemt til udgivelse, havde måske haft lyst til at udelade dele af Italien 1843,

og ligesom Holst følt sig stødt af et eller andet »pretiøst« udtryk, f.eks. i skildringen af den bevægede afsked med hustruen i Norditalien februar 1848, men som naturligt er, havde han ikke i sin egenskab af udgiver ønsket at iføre Lehmann andres klæder og gik i det hele vidt i sin tilbageholdenhed som redaktør.

Få måneder efter brevet til Krieger blev Hage syg. Han havde som herredsfoged måttet deltage i omfattende og anstrengende strandingsforretninger efter stormfloden 13. november 1872, der medførte, at 40 skibe strandede på Møn, og hans i forvejen noget svage helbred fik derved et knæk. Han døde 9. februar 1873, 57 år gammel, før 2. del af Lehmanns Efterladte Skrifter forelå. Ploug, som derefter kom til at afløse Hage som udgiver (han havde holdt mindetalen for Lehmann i Studenterforeningen 30. januar 1871) måtte derfor – som det hedder i »Fædrelandet«s anmeldelse 24. juli 1873 – »overtage det Hverv at faa denne Del ud i Verden«. Måske har han også haft en finger med i tilrettelæggelsen. Ialfald ses planen for værket her ændret. Flere afsnit af Lehmanns udvalg af taler og afhandlinger er overført til 2. del, i modstrid med, hvad Hage i forordet til 1. del havde erklæret som sin hensigt: »Nærværende første Del omfatter Erindringer indtil Begyndelsen af 1848. Anden Del vil omfatte Resten af Erindringerne. I to derpaa følgende ville Taler og Afhandlinger blive meddelte«.

Man kunne tænke sig, at grunden til denne ændring var, at udgiverne var blevet klar over, at det ville se mærkeligt ud, om Lehmanns »Livserindringer« fra 1848 kun omfattede rejseskildringer! Det var jo ikke blevet forklaret læserne, at de egentlige politiske erindringer måtte søges under taler og afhandlinger. Dette kunne være forklaringen på, at man i 2. del medtog »Borgerrepræsentanternes Adresse«, »Martsprogrammet«, »Martsministeriet« og »Til Rigsforsamlingen«.¹⁴ Det havde også været meningen at medtage »Forfatningsreskriptet af 28de Jan. 1848« (første Kasinomøde), men uheldigvis havde manuskriptet hertil, som oplyst af Ploug i forordet til 4. del, forpuddet sig. Det var »blevet stukket ind i en Pakke andre Papirer, hvor det heldigvis blev fundet, inden 3die Bind sluttedes«.¹⁵ Forklaringen må imidlertid være en anden, thi man medtog tillige »Den svensk-norske Hjælp«, der har meget lidt med »Livserindringer« at gøre. 2. del svulmede derved op til

¹⁴ Manuskripterne til »Borgerrepræsentanternes Adresse«, »Martsprogrammet« og »Martsministeriet« findes ikke, men det kan af selve indholdet af de i 2. del trykte afsnit II, III og IV ses, at de har hørt til Lehmanns »udvalg«, jfr. også Kriegers dagbogsnotat af 3. april 1868. I arkiv I findes et rettet særtryk af Historisk Tidsskrift og et manuskript »Kongens Svar til Slesvigholstenernes Udsendinge«, der åbenbart er skrevet før 15. marts 1868. Det er ikke identisk med indledningen til afsnit IV i Efterladte Skrifter og brevet til H.T. er her aftrykt in extenso uden rettelser. Derimod findes trykmanuskriptet til afsnit X »Til Rigsforsamlingen« i arkiv I.

¹⁵ Manuskriptet findes i arkiv I sammen med de øvrige manuskripter til 3. del.

424 sider, næsten 200 sider mere end 1. del.¹⁶ (Hvis første Kasinomøde ikke var blevet forstuet vilde der være kommet yderligere 20 sider til!).

Der synes kun at kunne være den forklaring, at man i 2. del har villet samle alt, hvad der var tilbage vedrørende årene 1848 og 1849, altså indføre kronologi med tilsidesættelse af Lehmanns udsondring af det særlige udvalg af taler og afhandlinger. I Plougs forord til 4. del omtaler han en anmeldelse af 3. del i »Fædrelandet« for 21. februar 1874: »En æret Anmelder i »Fædrelandets« Nr. 44 d. A. har anket over, at Skrifterne ikke ere trykte efter Tidsfølgen, men delte i to Grupper efter deres Form: »Erindringer«, »Afhandlinger og Taler«. Jeg kan ikke negte, at ogsaa jeg vilde have foretrukket Tidsfølgen; men jeg maa tillige gjøre opmærksom paa, at denne med stor Lethed kan gjenoprettes ved at læse 3die Bind før 2det ...«. At det ikke er helt rigtigt, og at resultatet ikke er smukt, rent bortset fra det bortkomne manuskript og fra, at den svensk-norske hjælp passer så dårligt under »Livserindringer«, er en anden sag. Navnlig er der fremkommet den anomali, at borgerrepræsentanternes adresse til Frederik VII i marts 1848 er kommet til at stå under »Livserindringer« i 2. del, medens studenternes adresse til Christian VIII i december 1839 må søges under »Afhandlinger og Taler« i 3. del!

Som antydet må man spørge, om ændringen af værkets plan ikke er sket under indflydelse af Ploug. Ganske vist hedder det i anmeldelsen i »Fædrelandet« (der er signeret C R): »Er her imidlertid en Fejl i Stofets Ordning, saa har den nuværende Udgiver ingen Del deri. 2det Bind laa alt færdigt, for den største Del trykt, da den første Udgiver døde«. Men selvom bindet endog havde ligget færdigt, da Hage blev syg, er det ikke bevis for, at han ikke var påvirket af Ploug, med hvem han kan have konfereret, efter at Krieger i juli 1872 var blevet finansminister. Meningen med udtalelsen i »Fædrelandet« er vel kun at fritage Ploug for ansvar for den *oprindelige* plan, der var lagt til grund for 1. del.

Udover de allerede nævnte afsnit kom 2. del af »Livserindringer« til at indeholde »Berlin« og »London« (V og VI), »Min Reise som Regeringskommissær i Jylland« (VII) og »Mit Fangenskab« (XI). Sidstnævnte hører sammen med første Italiensrejse til de erindringer, som ifølge Hages forord »ikke vare endelig bearbejdede«, men »skulde gjenneengaa et yderligere Gjennemsyn«. Afsnittet er ligesom Italiensrejsen trykt på grundlag af et foreløbigt udkast, jfr. note 1. Titlen er åbenbart i korrektoren ændret fra »Min Fængsling« til det bedre »Mit

¹⁶ I arkiv I findes et rettet særtryk af Nordisk Universitets Tidsskrift med en indledning, overskrevet »Den danske Sag og Sverige«. Det fremgår heraf, at Lehmann kun havde tænkt sig en del af »Den svensk-norske Hjælp« optaget i sit udvalg af taler og afhandlinger. I Efterladte Skrifter 2. del afsnit VIII er imidlertid hele den 70 sider store afhandling aftrykt uden indledning og uden rettelser.

Fangenskab«. Trykmanuskriptet til Jyllandsrejsen, der synes skrevet uden forudgående udkast, formentlig på grundlag af de officielle rapporter, er knap så mangelfuldt. Efter dets udseende at dømme stammer det fra de sidste år, men indledningen viser, at det må være skrevet før den endelige udformning af »London«.¹⁷ Det er imidlertid den diplomatiske rejse, vi i det følgende vil beskæftige os nærmere med, foranlediget af en nylig afhandling i Historisk Tidsskrift, baseret på det faktum, at trykmanuskriptet til »Berlin« og »London«, der afviger væsentligt fra udkastet »Diplomatisk Reise i 1848«, ikke er fundet.¹⁸

Forfatteren, der tidligere havde behandlet Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab med en vis sympati,¹⁹ giver her udtryk for andre følelser. Man forstår, at han under arbejdet med sit store af Videnskabernes Selskab udgivne værk: »British Mediation in The Danish-German Conflict 1848-50«, er blevet opmærksom på det nævnte udkast, har sammenholdt det med de trykte erindringer, og har fundet »karakteristiske forskelle«, der har fascineret og inspireret ham. Resultatet er blevet en monografi, der fremtræder som en redegørelse for Lehmanns mission, en specialafhandling i forhold til det nævnte værk, men mere handler om udkastet, og hvad man deraf – og af Lehmanns indberetninger til grev Knuth – kan udlede om Lehmanns karakter. Som det siges i den afsluttende sætning i »Summary«: »The »dispatches« and the manuscript are fascinating contributions to a characterization of Lehmann as a person«.

Om arten af denne »characterization« lades man ikke i tvivl. I en afsluttende sammenligning s. 646-47 mellem udkastet (ms.) og de trykte erindringer (udg.), angående nogle tanker, Lehmann gjorde sig under et tilfældigt anløb af Göteborg på hjemrejsen fra London – temmelig fjernt fra »missionen« – citeres manuskriptet derhen, at Lehmann over-

¹⁷ Trykmanuskriptet, der har overskriften »Regjeringskommissair i Jylland«, beror i arkiv II. Det er ligesom de renskrevne ungdomserindringer, »Kjøbenhavn«, »Italien« og »Paris« i kvart, i modsætning til de i note 1 og 7 nævnte folioudkast. Hage har også forbedret titlerne på »Kjøbenhavn«, »Italien« og »Paris«.

¹⁸ Holger Hjelholt, »Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London«, H.T. 12. rk. I s. 608 ff.

¹⁹ H.T. 11. rk. VI. Når det her s. 627 note 2, jfr. note 1, på grundlag af en, formentlig mundtlig meddelelse fra arkivar Dahlerup anføres, at fru Lehmann ifølge kirkebogen døde i »Skovsbo«, hvilket antages at være identisk med det til Puggaards landejendom »Skovgaard« hørende gæstehus »Skovhuset« (der ifølge Eiler Nystrøm skulle være bygget til bolig for datter og svigersøn, se herimod L. Gotfredsen, »Gentofte« II s. 162), beror det på en misforståelse. Fru Lehmann døde i det Chr. Drewsen dengang tilhørende hus i Skodsborg, som man havde lejet til hende for sommeren. Skodsborg blev dengang skrevet Skovsborg, hvilken for os mærkelige skrivemåde tidligere har givet anledning til den misforståelse, at fru Lehmann døde på Skovgaard. Forfatterens »Skovsbo« beror øjensynligt på, at de to sidste bogstaver i Skovsborg er faldet ud. En anden misforståelse forekommer s. 615 med note 2, hvor det antages, at Lehmanns brev til hustruen af 23. maj 1849 er gengivet i Efterladte Skrifter 2. del s. 417 noten.

vejede »at gaa til Stockholm, hvor jeg havde større Udsigt til at naa virkelige Resultater end i Berlin og London«. Når han ikke gjorde det, var det, fordi han ikke vidste, »hvorvidt dette kunde krydse Planer og Foretagender af Regjeringen, fra hvilken jeg under min hele Fraværelse kun havde hørt lidt. Jeg resignerede mig derfor til at aflægge et Besøg hos den danske Generalkonsul Scheel, hvem jeg manuducerede i dansk Statsret og Skandinavisme«. Om den tilsvarende fremstilling i udg. s. 217 siger forfatteren: »Som det ses, er der i udg. flere karakteristiske forskelle fra ms. Den overlegne bemærkning om Lehmanns »manuduktion« er udgået. Det selvhævdende »jeg« i sætningen om udsigten til at opnå virkelige resultater i Stockholm er afløst med »der var«, og endelig tillægges der Lehmann en overbevisning om, at den ikke på rundrejse værende regering allerede havde foretaget sig noget! Det havde den såvel som vor dygtige gesandt i Stockholm Chr. Høyer Bille«.

Hvis man læste dette isoleret, og ikke var tilstrækkeligt opmærksom på ordet »tillægges«, ville man tro, at det var Lehmann selv, der havde slettet den overlegne bemærkning om manuduktion og det selvhævdende »jeg« (som det kan være lidt vanskeligt at undgå i memoirer), såvelsom tvivlen om, hvad den ikke på rundrejse værende regering – og den dygtige gesandt – havde foretaget sig. Men det er ikke forf.'s mening. Han mener, at ms. overhovedet er det sidste, der foreligger fra Lehmanns hånd vedrørende den diplomatiske rejse, og at det bortkomne (eller ialfald ikke hidtil fundne) trykmanuskript skyldes Hage (»eller hans medhjælpere, til hvilke Krieger hørte«). Det støttes på et (mangelfuldt) citat af Hages brev til Krieger af 27. juni 1872, der menes at vise, at Hage »har indtaget et ret frit standpunkt over for Lehmanns manuskript«.^{19a} Det skal ved Hages udgivelse været blevet »udsat for både beskæring og ændringer«.

Ud fra dette udgangspunkt lader forfatteren i sin fremstilling udkastet spille hovedrollen. De trykte erindringer optræder som regel kun i noter eller henvisninger, der sjældent er udtømmende.²⁰ Dog forekommer et

^{19a} Brevet, der findes under Cla i Kriegers privatarkiv i Rigsarkivet, er forsynet med sørgerand (Hage havde mistet sine to brødre i marts og maj) og begynder således: »Tak for Deres Linier. Det har været en streng Tid og jeg har været meget medtaget, baade aandeligt og legemligt. . .«. Det afsnit af brevet, hvori forf. har fundet støtte for sin teori, er gengivet ovenfor s. 165. Forf. udelader 1ste, 4de og 6te punktum, men selv det tilbageblevne synes nærmest at sige det modsatte af, hvad forf. antager. Det andet brev af 17. november 1871, som forf. anfører s. 609 note 3, giver ham heller ikke nogen støtte. Det taler kun om retskrivning (Hage bruger ikke dobbeltvokaler) samt kontrol af årstal og citater. Kriegers Dagbøger V s. 100, som også nævnes, indeholder det notat, der er gengivet ovenfor som indledning. Det går imod forf.'s teori, jfr. ndfr.

²⁰ Noterne giver ikke altid oplysning om, at udg. afviger fra ms., således note 30 s. 616. Der gives sjældent fuld oplysning om afvigelserne, og oplysningen er undertiden misvisende, således note 73 s. 634: »stort set den samme« og note 85 s. 641: »der stort set

par tilfælde, hvor udg. undtagelsesvis trækkes op i teksten med kritik. Det første er citatet s. 631 af udg. s. 159–60, hvorom det hedder: »Udg.'s gengivelse – eller omskrivning – af ms. er vel ikke forvanskende, men forgrovene – bl.a. udtrykket idioter«. Det er også det første, der vækker læserens mistanke om, at der er noget galt. Kan det virkelig være Hage, der ellers formodes at have retoucheret, hvor Lehmanns tekst forekom ham for arrogant, der her har forgrovet? Hertil kommer undren over, hvorfra Hage skulle have de oplysninger, der forekommer i udg., men ikke i ms. Det er den danske repræsentant i Bruxelles, Coopmans, som får udg.s forfatter til at udbryde (eller lade Lehmann udbryde): »Det er med saadanne Redskaber, at den danske Regjering har ledet Danmarks udenrigske Politik! Og endda er det ikke Idioterne blandt dem, som for os have været de fordærveligste«. Grunden til dette udbrud er ikke så meget Coopmans' også i ms. omtalte uvidenhed om det slesvigske spørgsmål som hans ikke i ms. nævnte stolthed over at have skaffet sig genpart af en i denne forbindelse temmelig interesseløs belgisk depeche. Hvorfra har Hage oplysningen herom? Forf. gengiver omhyggeligt Coopmans' rapport om Lehmanns besøg, men kan næppe mene, at Hage skulle have studeret denne rapport i udenrigsministeriets arkiv og på grundlag deraf skrevet om depechen. Iøvrigt forglemmer forf. sig, idet han skriver: »Det er denne Coopmans' opfattelse, som Lehmann spotter over i sin ironisk mente udtalelse: »et højest interessant aktstykke«. Citatet er fra udg., som efter forf.s mening er skrevet af Hage (der skulle have stået »som Hage lader Lehmann spotte over ...«!).

Med en begyndende tvivl går man videre til det næste tilfælde s. 637, hvor forf. efter citat af et stykke i ms. om den russiske gesandt i London, baron Brunnow, skriver: »At udg. har behandlet dette stykke meget frit, ses af s. 185 ff. Det kan formodes, at Hage ved sin omarbejdelse har bygget på mundtlige meddelelser i sin tid fra Lehmann. Desuden har han formentlig brugt L.s nævnte brev af 11.« Det drejer sig om et brev til grev Knuth af 11. april, hvoraf dog intet kan udledes m.h.t. den morsomme sammenligning mellem Brunnow og hans kollega i Berlin, Meyendorf, der pryder udg. s. 185–86, og hvortil intet tilsvarende findes i ms. (udover et langt mindre skarpt tegnet portræt af Brunnow). Den må altså stamme fra meddelelser fra Lehmann »i sin tid«: »Man kan vanskelig tænke sig større Modsætninger, end ham og Meyendorf, uagtet de begge vare af tysk Rod; thi medens

svarer hertil«, hvilket sidste er særlig galt, fordi det, der kritiseres i ms. netop er rettet i udg. Citatet ved note 25 s. 615 er ikke fra udg., og Lehmann kalder ikke den svenske gesandt baron d'Ohsson for »franskmanden, grev d'Ohlsen«, hverken i ms. eller udg. I ms. står: »Den svenske Minister, Baron d'Ohsson var sygelig og gnaven ...«. S. 641 efter note 86 burde det være oplyst, at den sidste sætning er udgået i udg., og s. 643 l. 6 f. o. burde der være henvist til den afvigende tekst i udg. s. 198.

denne var en fin, lidt svagelig Europæer, var Brunnøw, med sin store Krop, sit runde, rødbrune, stærkt skaldede Hoved og lurende sorte Øine, en underlig grov Skikkelse, og medens hin var venlig uden Nedladdenhed, var der en ubehagelig Fidelitet i den Maade, hvorpaa denne gav den aabne Hædersmand. Jeg kunde saaledes godt forstaa Antagonismen mellem disse to Statsmænd«. ²¹

Længere nede på s. 637 skriver forf.: »Det barokke i, at den revolutionære Lehmann optrådte som legitimist . . . drøftes i udg. s. 187 – og uden grundlag i ms.«. Denne drøftelse, der altså skal være skrevet af Hage (på grundlag af mundtlige meddelelser?) lyder således: »Brunnøws Modtagelse var for øvrigt fortræffelig . . . Han gik saa vidt i sin faderlige Velvillie, at han gav mig endel baade almindelige diplomatiske Regler, og praktiske Raad . . . Kort sagt – hvis jeg var bleven Diplomat, saa vilde jeg aabenbar være blevet det under russiske Auspicier, og da Selvironien alle mine Dage for mig har været en rig Kilde til Moro, saa kan man tænke sig det Humoristiske i min Stilling, der gjorde det til Pligt at tale som en indgroet Legitimist og at søge Trøst og Raad hos den russiske Regjerings Repræsentanter. . . . Da jeg saa Brunnøw i Palmerstons Salon, tilhviskede han mig i Forbigaaende »vous verrez que la Russie toujours est fidèle à ses amis«. Forf. knytter hertil den kommentar, at »Når udg. lader L. sige, at »selvironien alle mine dage for mig har været en rig kilde til moro«, føler man sig fristet til herved at sætte et spørgsmålstegn«. Det er muligt, men læseren vil navnlig spørge, hvordan det er muligt, at Hage har kunnet skrive alt dette, og hvorfor han har »ladet L. sige« det.

Og endelig det tredje tilfælde s. 645, hvor det hedder: »I udg. s. 202 skildres forbindelsen med Disraeli på en måde, der tjener til at fremhæve Lehmann som den, der manuducerede Disraeli, »en lærvillig elev og hurtigt hoved«, og som genfandt sine argumenter i Disraelis »glimrende tale« i parlamentet den 19.«. Man undres påny: Er det virkelig den Hage, der s. 217 ikke ville lade Lehmann manducere vor konsul i Göteborg, som her lader ham manducere Disraeli? Ganske vist viser et eftersyn af den fulde tekst s. 202, at referatet ikke yder udg.'s forfatter retsfærdighed. Det fremstillingen går ud på er, at Lehmann i det væsentlige indskrænkede sig til at »indstrø de fornødne faktiske Oplysnin-

²¹ I ms. fortæller Lehmann en anekdote i forbindelse med besøget hos Brunnøw. Da denne præsenterede sin hustru som en »landsmandinde« (hun var svensk født) nævnte han hendes pigenavn. Lehmann erindrede da i 1842 i Paris at have truffet en ung svensk af det navn og troede heri at have fundet et konversationsemne. Han holdt dog hurtigt inde, da fru Brunnøw stivnede. Senere erfarede han af Reventlow, at det drejede sig om fru Brunnøws broder, der havde vist sig uheldig både i Stockholm og andetsteds, før han havnede i Paris. Dette er hos forf. blevet til: »I en anmærkning nævner Lehmann i øvrigt en fadæse, han begik i konversation med Brunnøws hustru«. Anekdoten er udgået i udg.

ger« i Reventlows »varme Foredrag«, hvorefter han gik hjem for sammen med Bjelke at udarbejde »en kort Promemoria«. Den overlegne bemærkning om manuduktion står ganske for forf.'s regning! Men alligevel bestyrkes mistanken, og den bliver til vished ved læsningen af de to sider, der i udg. s. 200-02 går forud for det af forf. så mangelfuldt refererede. Hvis det er skrevet af den af Krieger som mindetaler og psykolog kritiserede Hage, så tager han her revanche som en sand digter – i en stil, der næsten overgår Lehmanns! En prøve hidsættes: »Jeg siger Tingen, som den var: det var ikke til Disraelis Retfærdighedsfølelse og ridderlige Interesse for den Forurettede, vi appellerede, men det var hans umættelige Ærgjerrighed og utrættelige Arbeidsomhed vi tilbød en god Leilighed til at kunne optræde i la haute politique uden at kompromittere sig, og til at lade sin aandrige og pikante Veltalenhed spille i en Sag, hvori han var vis paa at finde et velvilligt Øre. Efter Aftale indfandt vi os altsaa paa hans Bopæl i Grosvenor Gate ved Regentpark, hvis hele Indretning bar Præget af den Velstand, han havde giftet sig til, og af de belletristiske Prætentioner, der vare hans eget Indskud i Boet.«²²

Hvis man ansættelse af disse tilføjelser, som forf. selv gør opmærksom på, søger andre, hvor udg. er skrevet »uden grundlag i ms.« finder man talrige. F. eks. beskrivelsen s. 184-85 af Palmerstons »rout«, hvor Lehmann blev forestillet af Reventlow: »Umiddelbart før os blev Prindsen af Preussen, en lang stiv Soldat, præsenteret af Bunsen, en lille noget korpulent Mand med et fint Ansigt og sjælfuldt Øie. Palmerston modtog Prindsen uden alt »Krus«, og efter et Øiebliks Samtale forsvandt Parret i en Kreds af Damer, blandt hvilke Bunsen syntes at have endel gode Venner. Da jeg blev forestillet, spurgte han mig, om jeg ønskede en Samtale med ham. Jeg negter ikke, at det kneb; men jeg blev mit Forsæt tro, og svarede, at min Sendelse nærmest gjaldt Danmarks Repræsentant i London, som besad Regjeringens fulde Fortrolighed. Stundom belønnes Dyden dog alt i denne Verden; thi ikke blot blev Reventlow meget fornøiet, men jeg fik ligefuldt Leilighed til at forhandle vor Sag med Palmerston . . .«.

Tilføjelserne er så mange, at udkastets 100 foliosider er blevet til

²² Udg. kritiseres også i en note s. 635, hvor forf. behandler hvad han kalder en »meget fri omskrivning« af et stykke i ms. om forholdet til Reventlow: »Saaledes hedder det – i strid med sandheden – at L. fortalte Reventlow . . . Endvidere anføres som begrundelse for L.s »forsigtighed« . . . men mistænkeliggørelsen af Reventlow er ubegrundet«. (Det drejer sig om R.s optræden i København i dagene før martsministeriets afgang. Grev Knuth sagde herom i statsrådsmødet 9. november, efter at R. havde forladt mødet, at det vilde være klart for enhver, »hvormeget Grev Reventlow havde maattet lade sig influere af de Anskuelse, han her bestandig var stødt paa i sin Kreds«.) Hvorfor Hage skulle have indføjet usandheden og mistænkeliggørelsen forsøger forf. ikke at forklare.

115 tryksider i udg., skønt der også forekommer udeladelser, bl.a. af den flere sider lange slutning, som forf. delvis gengiver s. 647-48. Her-til kommer de 30 sider »Breve til Times«, der i ms. blot var refereret, men i udg. tilføjes som bilag, jfr. s. 197: »Jeg vil derfor meddele dem i dansk Oversættelse som Bilag ...«²³ Et sted er i udg. som note trykt en tilføjelse, der åbenbart er gjort i sidste øjeblik på grundlag af et i 1869 udkommet værk (s. 161): »Af Bunsens Levnetsbeskrivelse ser jeg, at jeg paa Søreisen over Kanalen har havt Leilighed til at vise dennes syge Søn nogle smaa Tjenester. ... jeg selv har ikke den fjerneste Erindring deraf, men morsomt er det, at hans Enke deraf tager Anledning til at blive rørt – ikke over min, men over Bunsens Ophøiet-hed over »persönliche Gereiztheit gegen politische Gegner««. Selv forf. kan næppe, hvis han har læst denne note, have troet, at den er skrevet af Hage.

Spørgsmålet, om udg. overhovedet er blevet læst i sin helhed, eller blot pletvis er blevet sammenholdt med ms. under studiet af dette, er berettiget, fordi den naturlige fremgangsmåde ville have afsløret, at der ikke alene er tale om »beskæring og ændring« af ms. (og altså talrige tilføjelser), men at der foreligger en *fuldstændig omarbejdelse*. Om-skrivningen er så total, at næsten ikke en sætning er efterladt uændret. Selv en historie som den, der er trykt i noten s. 218, om et slagsmål i skibets kahyt, mens det lå i Gøteborgs havn under hjemrejsen fra Lon-don, viser sig at være gennemgribende revideret!

En slutning fra manglen af trykmanuskriptet er naturligvis letsindig: Lige ved siden af ms. ligger i Lehmanns arkiv det flere gange omtalte udkast »Reiser til Frankrig og Italien i Aaret 1848«. En sammenlig-ning heraf med de trykte erindringer, afsnit VIII i 1. del, »Italien«, og afsnit IX i 2. del, »Paris«, viser, at det har været genstand for en lig-nende gennemgribende revision som »ms.«. I dette tilfælde findes det endelige manuskript til »Paris« (trykms. i Lehmanns hånd) ved siden af det foreløbige, men ikke det endelige manuskript til »Italien«. Er man konsekvent gået ud fra, at også dette var udarbejdet af Hage, jævnfør Holsts karakteristik af Lehmanns stil netop i denne forbindelse? At det endelige manuskript til »Italien« (trykms. i Lehmanns hånd, ganske svarende til det om »Paris«) befandt sig blandt de papirer, der først i 1964 kom til Rigsarkivet, har forfatteren ikke vidst. Det må be-tegnes som et held for ham, at trykms. til »Berlin« og »London« ikke dukkede op ved samme lejlighed. Iøvrigt er det et tilfælde, der ligner en tanke, at heller ikke trykms. til »Den franske Revolution« er dukket

²³ Lehmanns egenhændigt renskrevne oversættelse af brevene findes i arkiv II. Måske har det oprindelig været tanken at optage brevene i udvalget af taler og af-handlinger, jfr. ordet »Breve« i titlen. De »Fire Breve til Times«, der i 1848 blev trykt hos det »Schultzsche Bogtrykkerie«, var kun en stærkt forkortet gengivelse.

op, jfr. Kriegers dagbog under Nr. 2. Måske har Krieger fået begge efter trykningen, sammen med de ligeledes savnede trykms. vedrørende martsdagene.

Forf.s udsagn s. 609: »Der foreligger ingen tegn på, at Lehmann har nået at udarbejde et til trykning mere egnet ms.«, er intet argument. Man kunne bedre sige, at der ikke foreligger tegn på det modsatte, og heller ikke på, at nogen anden har haft tid, lyst, evne eller ret til at foretage andre tekstændringer end en lempelig modernisering af retskrivningen. Men iøvrigt er udsagnet næppe rigtigt, rent bortset fra, at udg. så umiskendelig bærer præg af Lehmanns forfatterskab. Måske vil man ikke anerkende det som et »tegn«, at ialfald slutningen af ms. er afløst af et trykms., der utvivlsomt er udarbejdet af Lehmann (»Paris«), men et sådant foreligger i hvert fald i Kriegers dagbog. Når der nemlig her tales om »Berlin. London« og ikke om »Diplomatisk Reise 1848«, kan det kun være udtryk for, at det endelige manuskript forelå allerede ved Lehmanns død.

Den gunstige læser vil nu ønske at vide, om forf.s urigtige udgangspunkt har ført ham til urigtige resultater m.h.t. andet end Lehmanns karakter. Nogle få bemærkninger herom vil give anledning til at fremdrage endnu et par eksempler på ændringer og tilføjelser, der kun kan være skrevet af Lehmann selv.

Det første og mest fremtrædende eksempel er den lange indledning til afsnittet »Berlin«, Efterladte Skrifter 2. del s. 105 ff., som kun delvis genfindes i udkastet, og som forfatteren fuldstændig forbigår. Han indleder s. 611 sin fremstilling af rejsens baggrund og formål med at citere Lehmanns brev af 26. marts til sin hustru: »Den første Plan var, at jeg som overordentlig Gesandt skulde afgaae til London og Paris; rimeligvis har man et nærmere Brug for mig«. Forfatteren synes at mene, at det »nærmere Brug« var Berlin, hvortil Lehmann afrejste samme nat. Han antager endvidere, at en henvendelse fra den russiske gesandt Sternberg til »indflydelsesrige personer« har bevirket – eller været medvirkende til – at den af Lehmann nævnte »første plan« blev opgivet. Det støttes på en depeche fra Sternberg af 29. marts, tre dage *efter*, at Lehmann var rejst, hvori en sådan henvendelse til indflydelsesrige personer omtales som noget *fremtidigt*! Sternberg troede trods et benægtende svar fra grev Knuth, at Lehmann fra Berlin ville rejse videre til Paris: »Og hvad kunde der ikke komme ud af et møde mellem Lehmann og hans åndsfælle Lamartine?«²⁴ Det mærkeligste er dog ikke, at for-

²⁴ Forf. s. 612. Det citerede er nok mere forf.s eget udbrud end en gengivelse af, hvad Sternberg skrev. Det volder nogen forvirring, at Sternbergs depeche omtales både før og efter omtalen af Lehmanns bortrejse, men note 8 s. 611 og note 11 s. 612 viser, at der er tale om samme depeche. Forf. oplyser s. 616–17, at Lamartine allerede i begyndelsen af marts, altså før den tyske revolution, havde sendt en særlig repræsentant,

fatteren, der har stor respekt for »the world of diplomats« og derunder også for Sternberg, skænker disse depecher opmærksomhed. Mærkeligere er, at det samme ikke gælder Statsrådets Forhandlinger, hvoraf fremgår, at den »første plan« blev opgivet, eller »indtil videre stillet i Beroe«, allerede den 24. marts, i samme statsrådsmøde, hvor spørgsmålet blev rejst. Det skete efter at grev Knuth havde foreslået, at der »foreløbig« sendtes en aldeles ubetydelig Mand, som ei kunde vække nogen Opmærksomhed, med Depecher til London«. Disse depecher, derunder en konfidentiel skrivelse til grev Reventlow, blev vedtaget på det følgende statsrådsmøde lørdag eftermiddag kl. 6¹/₂ (efter at der i det fortrolige brev var slettet en passus om muligheden af at gå ind på en deling af Slesvig som en allersidste udvej).

Den 26. marts var en søndag, hvor der ikke var statsråd (endsige med deltagelse af kongen, som det siges i forfatterens »summary«!) Lehmann benyttede dagen til at skrive sit lange brev til hustruen, der sluttede med det citerede og en bemærkning om, at han nu ikke havde tid til at skrive mere, da han skulle skrive en proklamation fra kongen til slesvigerne. Denne proklamation nåede han at skrive (den blev vedtaget af statsrådet den følgende dag), men ikke at afsende sit brev til hustruen, thi nu blev han ifølge udg. s. 105 kaldt til møde hos grev Knuth sammen med nogle af de andre ministre. Det var »efter Modtagelsen af den seneste Post«, som kan have indeholdt meddelelser om dannelsen af den provisoriske regering i Kiel natten mellem den 23. og 24. marts, hvorom intet forelå i de foregående statsrådsmøder. (»Prindsen af Augustenborgs Proclamation til Slesvig-Holstenerne« blev oplæst af konseilspræsidenten i statsrådsmødet mandag den 27. marts). Resultatet af mødet blev, som det siges i udg. s. 106, at Lehmann blev »anmodet om uopholdelig at begive mig til Berlin for paa Stedet at skaffe mig Underretning om Sagerne Stilling og Regjeringens (den preussiske regerings) Beslutninger«. Afrejsen fandt sted »Hals over Hoved«, som Lehmann skriver til sin kone fra Berlin 29. marts, samtidig med at han afsendte brevet af 26.²⁵

Som »Kreditiv« medbragte Lehmann et af grev Knuth underskrevet brev, stilet til det danske gesandtskab i Berlin, hvorefter regeringen havde formået Lehmann til at rejse til Berlin, Wien og London. Når

de Circourt, til Berlin »for at overbevise Preussen om Frankrigs fredelige hensigter og evt. forberede en alliance«. Noget sådant har Sternberg åbenbart ikke kunnet tænke sig, jfr. citatet af depechen s. 611, hvorefter »la France républicaine . . . ne demanderait pas mieux que de jeter hors de ses frontières le ferment de troubles qui la dévore«. Sternberg synes i det hele ikke at have været bedre underrettet om franske og danske hensigter, end han i en tidligere depeche af 23. marts, citeret af forf. s. 611 ved note 7, havde vist sig at være om Lehmann.

²⁵ Brevene er, som anf. af forf., trykt i Danske Politiske Breve. Det følgende brev af 3. april findes i »Af Orla Lehmanns Papirer« (nr. 40).

Wien var medtaget, var det, fordi Lehmann, der selv havde konciperet brevet, oprindelig havde tænkt sig muligheden af at søge støtte der. Men, som det siges i udg. s. 155, »da jeg strax ved min Ankomst til Berlin erfarede, i hvilken Grad alle Forudsætninger for denne Anskuelse vare kuldcastede, var det mig klart, at der i Wien ikke kunde være Noget for mig at gjøre«. Der blev derfor også, som det siges s. 137, kun aflagt et »proforma« besøg hos den østrigske gesandt, grev Trauttmansdorff, og kun derfra hjembragt et af de mange diplomatportrætter, som forf. ikke kan lide. (Hans sammenligning s. 628 note 60 af ms. og udg. på dette punkt er et af de talrige eksempler på, at udg. ikke kan være skrevet af Hage). Hvorvidt Lehmann skulle rejse til London berøede også på ham selv. Det afhang af de oplysninger, han fremskaffede om den »preussiske interventionslyst«. Først når og hvis denne viste sig »uimodståelig«, var tiden kommet til at påberåbe sig Englands garanti. At henvende sig til de Circourt faldt, som det ses af udg. s. 138, slet ikke Lehmann ind. Det republikanske Frankrig måtte »føle en moderlig Velvillie for den tyske Revolution«, og var desuden »saa stærkt beskæftiget med sine egne Anliggender, at dets Stemme ikke kunde udøve stor Indflydelse i Udlandet«. Det var »kun hos Englands og Ruslands Gesandter«, Lehmann »kunde søge Trøst«.

Ordet »formålet« i »Kreditivet« giver s. 612 forf. anledning til følgende ytring: »Statsrådet har næppe behøvet at udfolde store anstrengelser for at »formå« Lehmann til at rejse, og mon han ikke selv har været planens ophavsmand?« Heroverfor står fremstillingen i udg. s. 106-07: »Det er en Selvfølge, at det ikke var med noget let Hjerte, jeg paatog mig dette Hverv uden anden Instrux end den – den eneste, som det var muligt at give – at handle efter Omstændighederne; men var Formen uregelmæssig, saa vare Tiderne det ogsaa, og havde baade Kongen og Folket betroet sig til os, saa kunde Ingen af os noget Øieblik være i Tvivl om at gaa, hvorhen Pligten kaldte«.

Forf. samler sin bedømmelse af rejsen til Berlin i følgende sætning s. 614: »Man kan næppe hævde, at der kom noget positivt ud af hans »diplomatiske mission«, snarest føler man sig fristet til at finde den om ikke uheldig, i hvert fald unødig«. Bagved dette ligger ikke blot den opfattelse, at det hele var noget, Lehmann havde fundet på, og ikke noget grev Knuth og hans kolleger havde bedt ham om, men også en miskendelse af rejsens første og fornemste mål: at skaffe hurtig og sikker underretning på stedet om, hvorledes den preussiske regerings hensigter var. At Lehmann ikke opnåede andre resultater end at konstatere dette, er ikke underligt. »Desværre begyndte det med Enden«, hedder det i udg. s. 126, »thi det Første, hvorpaa jeg efter min Ankomst fik Øie, var Kongens Brev til Hertugen af Augustenborg af 24de Marts ...« Men hvorfor citerer forf. ikke, hvad grev Knuth skrev i sit brev

til Lehmann af 3. april: »Efterat have modtaget Deres skrivelse af 31. f. M. iler jeg med at bringe Dem Regjeringens og min varmeste Tak for den Iver, hvormed De i Berlin er optraadt i vor Sags Interesse; navnlig vil jeg ikke undlade at udtale min Paaskjønnelse af de Skridt, De har foretaget hos Sir Stratford Canning og Lord Westmoreland«.

Lehmann nåede ikke at få denne skrivelse i Berlin, idet han netop den 3. april om aftenen, efter at have deltaget i en middag hos lord Westmoreland, afrejste til London over Bruxelles. Herom hedder det i udg. s. 156-57: »Jeg var i Berlin tilfældigvis blevet præsenteret for den belgiske Gesandt, Nothomb, men havde ingen Anledning havt til at besøge ham. Jeg blev derfor overrasket, da han faa Timer før min Afreise kom til mig med det Spørgsmål, om jeg ikke kunde have Lyst til at lægge Veien om ad Bruxelles, da han i saa Fald kunde skaffe mig Leilighed til uden Tidsspilde at faa Audients hos Kong Leopold . . . Jeg svarede . . . at det for os maatte have megen Betydning, hvorledes han opfattede vore Forhold, da hans store Anseelse baade hos den engelske Dronning og de engelske Statsmænd vilde sætte ham i Stand til at virke for os . . . men ved Siden deraf kunde jeg dog ikke fordølge, at jeg ingen Mission havde til Kongen af Belgien, og meget nødig vilde paa-drage mig Skin af Paastrængenhed . . . Denne Indvending havde Nothomb forudset og vilde derfor sørge for at det kom til Kongens Kundskab, at det var ham og ikke mig, fra hvem Forslaget var udgaaet. Dette formulerede han omtrent saaledes: »Naar De fra Lord Westmoreland, hvor vi spise sammen til Middag, kører til Jernbanestationen, kommer De forbi mit Hôtel, hvor De vil forefinde en lille Pakke til Kongens Husminister og Yndling van Pradt. Den afleverer De paa Slottet, naar De i morgen Eftermiddag Kl. 5 kommer til Bruxelles, og vil da have Tid til i det ligeoverfor samme liggende Hôtel Bellevue at spise lidt, inden Kongen omtrent Kl. 6 kommer tilbage fra Laaken, og til at gjøre Deres Toilet, medens Kongen dinerer. Uden Tvivl vil han modtage Dem umiddelbart efter Bordet, og De kan endnu samme Aften afreise til Ostende«. Jeg har meddelt dette saa udførligt, fordi det er den nøiagtigste Instrux, jeg nogensinde har modtaget eller set, og fordi Alt indtraf Ord til andet«.

Når det gengives så udførligt her, er det ikke blot fordi historien er morsom, men fordi forf. anser den for en (af Hage frembragt) »ret usandsynlig« kombination af ms. og Lehmanns indberetning til grev Knuth af 8. april fra London. Forf. ofrer en lang note s. 629 på at påvise formentlige modsætninger mellem de tre beretninger om denne for »missionen« temmelig ligegyldige afskedsmiddag (der, som naturligt er, slet ikke omtales i indberetningen til Knuth, men derimod i brevet til hustruen samme dag) og om, hvorledes Nothombs opfordring fremkom. Men der er ikke anden modsætning end, at der i ms. står, at op-

fordringen fremkom under selve middagen. Enten har Lehmann, da han skrev ms., ved en erindringsforskydning troet, at det forholdt sig således, eller også har han fundet, at anekdoten passende kunne forenkles på denne måde. Det drejede sig jo ikke om en højtidelig rapport. Men måske har han ved eftersyn af brevet til Knuth fundet, at han dér, som forklaring på, at han rejste til London over Bruxelles, kort havde omtalt Nothombs opfordring: »Få Timer forinden min Afreise kom den belgiske Gesandt . . .«, og derfor, samtidig med, at han iøvrigt omskrev hele den kuriøse historie, ændret fremstillingen på dette punkt.²⁶

Desværre har forfatterens urigtige udgangspunkt også helt præget hans fremstilling af »Lehmann i London«. Når det f.eks. s. 647 om et brev, som Lehmann fra Göteborg sendte Bille i Stockholm, men som kun kendes fra dennes svar, siges: »Lehmans brev kan altså ikke have haft det pessimistiske indhold, som han påstår, at hans meddelelser til udenrigsministeriet havde (se ovenfor)«, så er det lille ubehagelige ord »påstår« baseret på et stykke i ms., som er ændret i udg. De meget kritiske ord om Englands holdning, der citeres af forf. s. 641, var i ms. sat i citationstegn, som om de var brugt i Lehmanns brev til Knuth af 13. april om samtalen med Palmerston den foregående dag. Antagelig troede Lehmann, da han skrev ms., at han havde brugt dem, fordi de ganske dækkede hans indtryk af samtalen. Men han er blevet retledt ved eftersyn af brevet. I udg. hedder det s. 196 korrekt: »Mit Indtryk af denne Samtale, der havde varet i henved 2 Timer, meldte jeg strax til Udenrigsministeren; det var langt mindre sanguinsk, end det, Reventlow deraf havde modtaget. Jeg saa, at der var ingen Udflugt saa daarlig, at Palmerston jo vilde gribe den for at slippe bort fra Englands Garanti, og ingen Indrømmelse saa ydmygende for Danmark, at han jo som Mægler vilde fordre den af os for at tilfredsstille vor mægtige Modstander«. Den sidste sætning findes ikke i brevet til Knuth, men den står ikke i citationstegn, og den må forstås som baggrunden for det, Lehmann skrev til Knuth, nemlig at samtalen »med Hensyn til praktisk Udbytte ingenlunde forekom mig saa tilfredsstillende, som den mere sanguinske Grev Reventlow fandt samme«.

Ms. er på dette punkt helt omskrevet, hvad en sammenligning med forf.s citat s. 641 viser. Også det andet punkt, forf. kritiserer, er ændret. Der står ikke som i ms. »den rigtignok meget sanguinske Reventlow«, ja knap nok som i brevet til Knuth »den mere sanguinske Reventlow«, men derimod, at det indtryk, Lehmann fik af samtalen, »var langt mindre sanguinsk« end Reventlows. At det var tilfældet kan næppe be-

²⁶ Forf. undrer sig over udtrykket »faa Timer før min Afreise«, men der er intet til hinder for, at besøg, middag og afrejse kan have udspillet sig i løbet af få timer. Brevet til hustruen af 3. april, der i slutningen omtaler middagen, kan være afsluttet og afsendt umiddelbart før afrejsen.

strides, og det hænger sammen med, at det under samtalen med Palmerston var Lehmann, der førte ordet. Som det ofte er tilfældet ved en blændende procedure var tilhøreren mere begejstret end procedøren! Forf. skriver selv s. 639, at Reventlow i *sin* indberetning af 13. april roste Lehmann stærkt for hans udviklinger: »un exposé aussi lucide que chaleureux . . . l'éloquence et les connaissances de Lehmann«. Hvorvidt Lehmann, da han skrev til Bille i Göteborg den 25. april, gav udtryk for større optimisme, end da han skrev til Knuth den 13. april, kan ikke vides, da brevet til Bille ikke findes, men hvis han gjorde det, skyldes det nok, at der var sket noget i mellemtiden! Antagelig har Lehmann sendt Bille et referat af parlamentsdebatten den 19. april – det eneste Lehmann »virkelig førte med sig« – og hvis Bille har set visse lyspunkter deri, var han ikke ene derom.

Måske må man også henregne forf.s hårde ord s. 632 nederst til følgerne af det urigtige udgangspunkt: »Man er desværre nødt til at stemple denne Lehmanns skrivelse med hans egne ord »det letfærdigste og mest overfladiske ordgyderi««. Det drejer sig om Lehmanns brev til Knuth efter ankomsten til London, hvor han skildrer sin forfærdelse ved at stifte bekendtskab med den eneste meddelelse, det danske udenrigsministerium sendte gesandtskabet i London den 20. marts. Det burde ialfald være oplyst, at det i udg. s. 160 hedder: »Det var med ufordulgt Harme, at Grev Reventlow viste mig dette elendige Ordgyderi«, og s. 161 (om den tidligere udenrigsminister): ». . . som, om man end velvillig vil forudsætte, at han ikke selv havde skrevet den, i al Fald ikke havde skrevet eller ladet skrive noget andet til sin Gesandt i London.« Forf. forsvarer denne passivitet med, at »Først op på dagen den 20. indløb efterretningerne om Rendsborg-mødet den 18. i København«. Men allerede kl. 12 var Lehmann i fuldt sving for at indkalde til møde på »Fædrelandets« kontor,²⁷ og samtidig påbegyndtes et statsrådsmøde, som nok kunne have affødt en meddelelse til London.

Og endelig den hypotese, hvormed afhandlingen krones s. 649–50. Der citeres her nogle udtalelser i en skrivelse fra Reventlow til Knuth af 28. april, som »man kunde fristes til at tro var møntede på Lehmann«. De går ud på, at Knuth ikke har grund til at »fortryde et eneste ord om visse folk, hvis letsindighed er stor, således som han nylig har aflagt en mærkværdig prøve på«. Det, som har fristet forf. til at tro, at disse mystiske ord var møntet på Lehmann, er vel – foruden hans hele ind-

²⁷ Jfr. H. N. Clausen: »Optegnelser af mit Levnets og mit Livs Historie«, 1877, s. 330 f. Se iøvrigt dennes fra forfatteren afvigende karakteristik af Lehmann, smst. s. 514: ». . . hos hvem jeg stiller høiere end de glimrende Aandsgaver det Adelspræg i Tænkemaade og Karakter, han har vidst at bevare gennem alle det politiske Livs Brændinger . . .«. Det siges i forbindelse med omtalen af Lehmanns festtale for Clausen 1. december 1866, optaget som afsnit X i 4. del af Efterladte Skrifter.

stilling – de ord om gode, eller ret gode efterretninger, der blev fremsat af Lehmann ved hjemkomsten. Det overses imidlertid, at Reventlow ikke kan have kendt disse ord, da han skrev til Knuth den 28. april (Berlingske Tidende og Fædrelandet for den 26. kan ikke have været fremme i London før flere dage senere), og at han iøvrigt næppe ville have betegnet dem som en stor letsindighed, da han selv var meget glad for parlamentsdebatten den 19. april.

Men hvorfor overhovedet tænke på Lehmann og ikke f. eks. på Palmerston? Den 22. april sent om aftenen skrev Knuth til Reventlow: »I dette Øieblik modtager jeg de Depecher, som De har sendt mig med Baron Bertouch (bl.a. om Palmerstons kraftige depeche til Westmoreland af 14. april, men mindre tilfredsstillende besvarelse af Wilsons interpellation i underhuset den 17. april). Det smerter mig meget, at L. Palmerston har udtrykt sig paa en saa vag og holdningsløs Maade, thi om han end i sine Depecher taler kraftigere end i Huset, saa frygter jeg dog meget for, at de offentlige Yttringer gjøre os mere Skade, end de hemmelige kunne gavne os. Dobbelt beklageligt er dette, efter at saa talentfulde Kræfter have været satte i Bevægelse for at opnaa et bedre Resultat«. Knuth kendte da endnu ikke Palmerstons mere tilfredsstillende udtalelser i underhuset under Disraelis interpellation 19. april, hvilke måske kunne have fået ham til at fortryde sin udtalelse om holdningsløshed. Letsindighed udviste P. ved en udtalelse overfor den russiske gesandt på sit landsted den 24. april, indberettet af Reventlow næste dag, se »British Mediation« s. 96.

At Knuth ikke havde mistet tilliden til de »talentfulde kræfter« ses af det brev til Lehmann af 22. april, som forfatteren omtaler s. 646. Det blev sendt til Reventlow for det tilfælde, at Lehmann var rejst, med anmodning om i så fald at meddele den nederlandske gesandt i London det ærinde, man ville have betroet Lehmann, og som man ikke turde betro den danske gesandt i Haag. I brevet hedder det: »Jeg er saa fri at henvende den Bøn til Dem, at De til de øvrige Tjenester, De har ydet Fædrelandet under dets store Criser endnu vilde føie den, at De saa snart det er Dem muligt vilde foretage en kort Reise til Haag . . . Det sidste være sagt i alleryderste Fortrolighed og De vil vist ikke *visé ham* nogen Mistillid. Derimod kan jeg dog ingenlunde ønske, at Brokd. skulde vide den egentlige Anledning til min Bøn til Dem . . .« Dette er det sidste, der ses at foreligge fra Knuth til Reventlow om Lehmann, inden Reventlow skrev sine mystiske ord den 28. april, og forf. har intet grundlag for at gætte på, at Knuth i et ikke eksisterende privatbrev samtidig, eller før eller efter, skulle have ytret sig på en måde om sin kollega, som han kunne have grund til at fortryde. Mindre end en måned senere, den 17. maj, foreslog Knuth i statsrådet, at gesandten i Paris, grev Moltke, skulle ansættes som gesandt i St. Petersborg, »og at Minister Lehmann,

som dertil havde tilbudt sig, skulde ansættes i Paris«. Spørgsmålet blev udsat på anerkendelse af republikken, der skulde forelægges kongen.²⁸

Hvad Reventlow angår, er der heller ingen tegn på, at han skulle have skiftet mening, siden han den 13. april stærkt havde beklaget overfor Knuth, at Lehmann ville rejse: »Ayant tant à me louer de l'assistance que m'a prêtée M. Orla Lehmann dans ma tâche difficile, je regrette beaucoup qu'il a pris ce matin la résolution de profiter du départ du bateau à vapeur »The Ranger« que sur sa route à Reval débarquera M. le Ministre à Elsinore«. Forf. forestiller sig formentlig, at Lehmanns tilbagevenden til London efter modtagelsen af meddelelsen om slaget ved Bov havde irriteret Reventlow. Men derefter fulgte dog samarbejdet om Disraelis interpellation, som Reventlow omtalte så venligt i sin depeche af 20. april. Under alle omstændigheder ville Reventlow, hvis han den 28. april havde udtalt sig som citeret om et medlem af den danske regering, i sandhed have optrådt som en »strange bird in the world of diplomats«.

Sin dom om Lehmann i London udtrykker forf. således: »Idet jeg tager samme reservation som Schouw m. h. t. bedømmelsen af Lehmanns mission, er det min opfattelse, at man næppe kan hævde, at den bragte udbytte, men den voldte formentlig heller ingen særlig (!) skade«. Schouw havde sammen med H. N. Clausen og Krieger gennemlæst koncepterne til Lehmanns indberetninger og derefter udtalt, at der fra Lehmanns side var gjort, hvad der kunne gøres og således, som det måtte gøres, »saavidt jeg kan have en Mening«. Forfatteren kunne uden skade have ladet det blive derved.

STIG RODE

TIL højesteretssagfører *Stig Rodes* (R.) foranstående indlæg, kritiserende min afhandling: »Orla Lehmanns diplomatiske mission . . .« (H. T. 12. r. I, s. 608 ff.) vil jeg først gøre den, for historikere ganske vist temmelig unødvendige bemærkning, at min fremstilling *ikke* bygger på O. L.s memoirer, men på det samtidige kildestof. Dette fremgår tilstrækkeligt af mine citater. Jeg kan derfor i tavshed forbigå, hvad R. mener, jeg

²⁸ Lehmann siger selv i ms. – i slutningen af de i udg. udeladte betragtninger, som forf. delvis gengiver s. 647 – at kongen gav sit samtykke, men at det ikke blev til noget, fordi den russiske storkansler, grev Nesselrode, tilkendegav, at han satte så megen pris på at beholde den danske chargé d'affaires, baron Otto Plessen, at han »renoncerede på en finere Repræsentation af Danmark«. Om Knuths samtidige syn på Reventlow kan henvises til hans bemærkning i statsrådet 12. maj om, at »han befrygtede, at Gesandten i London mindre klart saae sig istand til at opfatte de bestaaende Forhold, og at han ønskede at sende ham en Assistance, der var inde i det Historiske og Statsretlige ved det foreliggende Spørgsmaal«. Det blev som bekendt Krieger, der på det tidspunkt var i Jylland som Lehmanns sekretær, men ligesom Lehmann vendte hjem kort efter.